

Ambrus Judit Az életút végén

Recenzió

Turai Tünde 2004: Az életút végén.

*Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata című könyvéről
Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 192.*

EURÓPA-SZERTE általánosan jellemző jelenség napjainkban a társadalmak fokozatos elöregedése, ennek ellenére mégsem szentelünk kellő figyelmet a kérdésnek. A magyar társadalomtudományok közül leginkább a szociológia fordult az öregség felé érdeklődéssel, a néprajztudományban ugyanakkor – mint a társadalom korcsoportok szerint való tagolódása általában – ez a terület meglehetősen elhanyagoltnak számít: a legutóbbi időig csupán néhány rövid tanulmány látott napvilágot ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Hasonlóképp kevésbé kutatott területe a néprajzi szakirodalomnak a Szilágyság vidéke is, ezért joggal mondhatjuk, hogy hiánypótló munkát vehetünk kezünkbe Turai Tünde könyvével.

A szerző egy előregedő szilágysági faluban végzett többéves empirikus kutatómunka tapasztalatai alapján – elsősorban a recens állapotokra összpontosítva – annak ismertetésére vállalkozik, hogy a szocialista korszak nagy gazdasági és társadalmi átalakulásai (kollektivizálás, iparosítás, urbanizáció, modernizáció, s az ezekkel kapcsolatos mentalitás- és életmódbeli változások) hogyan érintették az öregek helyzetét az adott lokális közösségekben. A tágabb kontextus, a makroszinten végbemenő folyamatok ismertetése felől közelítve hat nagyobb tematikai egységen át vezet egyre közelebb az olvasót a szűkebb témához: a szilágyborzási öregek huszadik század végi helyzetének, viszonyainak ismertetéséhez. A kötet első fejezetéből megtudhatjuk, mit írtak a Szilágyságról eddig a szakirodalomban, hogyan alakultak a történelem során a terület közigazgatási határai, hogyan viszonyul mindez földrajzi határaihoz és melyek a tájegység néprajzi határai. Az ezt követő fejezet, a múlt század közepétől a jelenig terjedő időintervallumot felölelve, külön tárgyalja a téma hátterét képező komplex politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok alakulását Romániában, s ennek utolsó alegységében – elsősorban a demográfiai folyamatok vizsgálata mentén – arról ad számot, hogy mindezek hogyan képeződtek le Szilágyborzás társadalmában. A harmadik, a család intézményét ért strukturális változásokat tárgyaló fejezet az egyes családtípusok meghatározásával indul, és a korszakra jellemző együttélési formák, az ezeket befolyásoló öröklési szokásjog alakulásának, a családszerkezet megváltozásával összefüggésben a családra jellemző belső viszonyoknak, szerepköröknek az ismertetésével folytatódik. A fenti három fejezeten, melyek tehát a vizsgált kérdést tágabb területi, időbeli és fogalmi kontextusba helyezik, végigvonul a korszakra jellemző demográfiai folyamatok elemzése makroszinten és szilágyborzási vonatkozásban egyaránt. Az elemzés a népszámlálások, a szerző által a vizsgált településen készített népesség-összeírás és a református anyakönyvek adataira támaszkodik; az ezeket összefoglaló táblázatokat részben a főszövegbe illesztve, részben a kötet mellékleteiben találjuk.

A második világháború után bekövetkező hatalmi-politikai átrendeződés és az azt követő gazdasági-társadalmi átalakulások, a kollektivizálás, az erőltetett iparosítás alapvetően megváltoztatták a falvakban élők életét is. A földtulajdon-viszonyok átrendeződése, a foglalkoztatási szerkezet átalakulása – melynek legfontosabb eleme a mezőgazdaságból élő lakosság gyors és folyamatos csökkenése volt – rendkívül élénk társadalmi mobilitást eredményezett. A korszak elején ez elsősorban még intragenerációs, míg később egyre inkább intergenerációs és tanulásal megszerzett jelleget öltött, s a településszerkezet nagymérvű átalakulását is maga után vonta: jelentősen megnőtt a városok és a városi lakosság száma, a falvaké és ott élőké pedig csökkent. Mindezek Szilágyborzást sem hagyták érintetlenül, itt is nagymértékű volt az elvándorlás, jelentős a népesség fogyása és a korszerkezeti arányok idősebb generációk felé való eltolódása. Ezzel szoros összefüggésben megváltozott a családszerkezet is, a korábban jellemző több családmagból álló együttélési formák helyett a kiscsalád vált meghatározóvá, erősen megnőtt az egyedül élők, főként az idős magányosok száma. A fiatalabb generációk különköltözése előbb csak kognitív szinten vált jelentőssé, majd miután elvi síkon megtörtént a különválás, hamarosan a gyakorlatban is éltek vele az utódcsaládok.

A kötet további, másik nagy tartalmi egységet képező részében a társadalom számszerűsíthető viszonyain túl lévő jelenségek vizsgálatának alapját a különböző generációkhoz tartozókkal készített interjúk képezik. A szerző kiemeli a megvalósult és az idealizált állapotok közötti elcsúszások feltárását célzó konfliktuselemzések alkalmazásának fontosságát is (bár ez az elemzésben kevésbé markánsan jelenik meg). A kötet negyedik fejezetében foglalkozik azzal a módszertani problémával, ami az öregek vizsgálatával kapcsolatos kutatás számára az egyik legnagyobb kihívást jelenti, s amellyel a témával foglalkozó kutató óhatatlanul szembesül: ki az, akire a kutatás irányul, kit nevezhetünk 'öregnek' vagy 'idősnek'? A szociológia demográfiai és társadalmi öregség kategóriáinak átvételét Turai Tünde elveti, mert azok nem adják kellően vissza a fogalom és az általa lefedett társadalmi csoport differenciált és dinamikus voltát. Ehelyett az élettörténeti megközelítés elméleti horizontjáról kiindulva próbálja nagy érzékenységgel ezt a differenciáltságot, a korcsoportba való belépés és a „benne való létezés” szabályozási elveit, belső viszonyainak tartalmát, intenzitását feltárni. Elemzi az öregség fogalmának lokális tartalmait, az öregkor helyi életpálya-koncepcióban elfoglalt helyének alakulását, annak módját, hogy „hogyan konstruálják meg az öregek életpályájukat, milyen interpretatív keretet jelent az öregség az életpálya értékeléséhez és újraértelmezéséhez”. Rámutat, hogy a felnőttkortól az öregkorba való átlépés fokozatos átmenetek során megvalósuló folyamat. E folyamatnak a szilágyborzási közösség esetében a legfontosabb szegmensei a következők: a nagyszülői státus, az özvegygé válás, az életkori kontextus – azaz az egyén környezetéhez tartozóknak az életkora, mint viszonyítási alap –, a térhasználatnak és a munkatevékenységek körének megváltozása, az „erkölcsi szereposztás” (ami itt a magatartás-elvárásokhoz az öregek részéről jelentkező fokozott alkalmazkodás igényét vagy kényszerét jelenti) és végül a „konfliktusoldó magatartás”. Ez utóbbi a közösség részéről arra, az idős emberrel szemben megnyilvánuló elvárásra utal, hogy konfliktushelyzet esetén ő legyen az, aki békülékenyebb hozzáállást tanúsít. A fentiek előrevetítik a szerző leglényegesebb megállapítását: az öregkor alapvetően szituacionális jellegű, ezért nehéz bármilyen adekvát, letisztult definícióját adni. A legtöbb, amit a kutató ez esetben tehet – s amit végül Turai Tünde is tesz –, hogy a vizsgált közösség tagjai által meghatározott és használt kategóriákkal közelít a csoporthoz. Ez Szilágyborzás esetében a gazdasági-társadalmi aktivitásukat még sokáig megőrző „fiatal öregek” és az erősen lecsökkent aktivitással, beszűkült társadalmi kapcsolatrendszerrel,

térhasználattal jellemezhető „idős öregek” kategóriáinak alkalmazását jelenti. Kiegészíti ezt még egy megjelölés, a „régi öregek”-é, amely a korábbi nemzedékek öregjeire utal, s a „mai” öregek számára egyfajta referencialapot jelent saját helyzetük megítélésében és egy olyan lehetséges képet is egyben, amit a fiatalok felé közvetíthetnek, amihez előttük mérhetik magukat.

A tanulmány két utolsó fejezetében a szerző a fogalmi tisztázás és a téma tágabb összefüggésrendszerben való elhelyezése után végül arra keresi a választ, hogyan is alakul a faluban élő öregek helyzete a 21. század küszöbén. Az elméleti keretet itt – részben a Pierre Bourdieu által a társadalmi jelenségek, folyamatok működési elveinek jellemzésére kidolgozott gazdasági, társadalmi, kulturális tőke kategóriáira utalva – a szociális, szellemi, morális és gazdasági tőke fogalmainak bevezetése képezi. A kutatás tapasztalata szerint „ez a négy erőforrás szabályozza az idősek helyzetét meghatározó mögöttes struktúra működését”. Olyan elvek ezek, melyek a gyakorlatban együtt aktivizálódva meghatározzák az egyének értékét, befolyásolják megítélésüket, megbecsülésüket, a hozzájuk való viszonyulást, kijelölik az adott társadalmi rendszerben elfoglalt helyüket, a családon és közösségen belüli státusukat. A korszakban bekövetkező változások elemi szinten érintették az öregek által birtokolt erőforrásokat és ezek értéktelítettségét, illetve aktivizálhatóságának mértékét is. A tulajdonviszonyok megváltozása előtt az általuk birtokolt gazdasági tőke a családban és a faluközösségekben egyaránt kijelölte az öregek helyét és „bizonyos fokú intézményes stabilitást biztosított” státusuknak. A családi vagyon elosztási módjának és az elosztás idejének szabályozásával – illetve a vagyonnak többnyire egészen halálukig saját tulajdonukban való megtartásával – az idősebb generáció függésben tarthatta a fiatalabbat. Az öregek irányító szerepének a fiatalok részéről történő elfogadásában is fontos szerepet játszott a fiatalok gazdasági függése, ami az együttélésből, közös gazdálkodásból és az öregek örökgyógy szerepének értéktelítettségéből adódott. Erősítette ezt az általuk birtokolt tudásnak, ismeretanyagának, a ’szellemi tőkének’ a hasznosíthatósága, és a fiatalok számára az élethez szükséges ismeretek közvetítésében betöltött monopolhelyzetük is. Később azonban a gyerekek szocializációjában egyre nagyobb szerepet kapott az intézményes oktatás, s az életforma megváltozása következtében az öregek korábbi, mezőgazdaságon alapuló életformához kapcsolódó tudása, élettapasztalata oly mértékben devalválódott, hogy pótlására gyakorlatilag nincs mód. A tulajdonviszonyok és a különböző generációk értékorientációinak megváltozása következtében a gazdasági tőke sem tudja már a jelenben betölteni korábbi funkcióját, az idősek státusának megerősítését. Ez a tény, a szellemi tőke szocialista korszakban bekövetkező értékvesztésével együtt, érzékenyen érintette a szociális tőke aktivizálhatóságát is – amellyel kapcsolatban Szilágyborzason a szülő-gyerekek valamint a szomszédsági kapcsolatok játszanak meghatározó szerepet –, ugyanis az szorosan összefügg az előbbi két erőforrás, elsősorban a gazdasági tőke működésével. Az aszimmetrikus szülő-gyerekek viszonyban a domináns pólus a gyerekek felé tolódott el: főként ők befolyásolják a kapcsolat intenzitását, a kapcsolattartás gyakoriságát. Az idősek e viszonyt leginkább annak érzelmi oldalát hangsúlyozva és a gazdasági tőkének szociális tőkére való felcserélésével tudják befolyásolni, s ez utóbbi stratégia különösen fontossá válik a gyermektelen öregek számára. A látszólagosan önkéntes alapon működő, „mélystruktúrájában azonban valóban a reciprocitás elve által szabályozott” szomszédsági kapcsolat esetében is a gazdasági tőke játszik meghatározó szerepet. A négy erőforrás eltérő arányú birtoklása és a birtokolt erőforrások értéktelítettségének eltérő mértéke határozza meg azt is, hogy hogyan alakul azon „idős öregek” helyzete a különböző együttélési formák szerint, akik már rászorulnak környezetük fokozottabb támogatására, gondozására. Korábban az idősek a gazdasági erőforrásaik működtetésével

és megvonásával a gondozás terén is érvényesíthettek bizonyos szankciókat, illetve a közvélemény is örködött az öregekkel kapcsolatos magatartásformákat illető normák betartása fölött, s ez biztosított számukra egyfajta biztonságérzetet. A falu társadalmi rendjének átrendeződésével azonban bomlott a korábban stabil erkölcsi rend is, és a gondozás terén is megszűntek a kidolgozott mechanizmusok, az öregek pedig kiszolgáltatottá váltak az ebből fakadó bizonytalanság miatt. A négy erőforrás közül a morális tőke sérült a legkevésbé, amelynek a szilágyborzási öregek esetében a legfontosabb komponensei: az életútjuk során tanúsított magatartásuk (amely egyfajta morális összképét adja cselekedeteiknek), jelenbeli kapcsolathálójuk és ezek múltbeli aspektusai, valamint az ő egykori viszonyulási módjuk saját öregeikhez. Fontos aspektusa az erőforrások működésének azok konvertálhatósága, ami által „az átjárhatóságot biztosító csatornák lehetővé teszik a különböző élethelyzetekhez való rugalmas alkalmazkodást” az öregek számára. A korábbi státusszerkezet megbomlását követően az idősök új stratégiákat kényszerülnek kidolgozni, melyekkel alkalmazkodni tudnak az új élethelyzetekhez, megakadályozhatják, lassíthatják marginalizálódásukat, megteremthetik elvesztett biztonságérzetüket, amelyek – „tőkék értékcsökkenését ellensúlyozva” – pozitívan hathatnak családon és közösségen belüli helyzetükre. Ennek jegyében igyekeznek önállóságukat, függetlenségüket az utolsó pillanatig megőrizni, a különélésre, önellátás terén való önállóságra, a szükséges anyagi feltételek megteremtésére – illetve ezek látszatának fenntartására – helyezik a hangsúlyt.

A Romániában 1990 után bekövetkező változások (elsősorban a földek visszajuttatása) sem változtatott számottevően a kialakult helyzeten, mert a megfelelő munkaeszközök és munkaerő hiánya, a megváltozott viszonyok visszafordíthatatlansága miatt a föld a fiatalok számára már nem jelent olyan értéket, mint azelőtt. Nem jellemző a térségben a fiatalok falvakba való visszaáramlása sem a kedvezőtlen adottságok, a rossz közlekedési viszonyok, a szolgáltatásokkal való ellátottság alacsony szintje, a munkalehetőségek minimális volta miatt. A fiatalok körében elterjedt városias életforma, a fogyasztói magatartás, a mezőgazdasági munka alacsony presztízse, az individualizációs törekvések továbbra is a társadalmi és területi mobilitást és a társadalom kisebb egységekre való tagolódását támogatják. Az öregek tehát, akik a kollektivizálás előtt jól kodifikálható szerepekkel és stabil státussal bírtak, az adott közösségben, a rendszerváltás után nem, vagy csak igen korlátozott mértékben képesek tőkék értékét rehabilitálni.

Végezetül hadd utaljak a munka néhány hiányosságára. Bár a könyv szerkezete világos és jól áttekinthető, az egyes fejezeteken, alfejezeteken belüli jobban átgondolt tagolás – a bekezdések számának csökkentése, az egymondatos bekezdések elhagyása – úgy vélem növelte volna a szöveg koherenciáját és könnyítette volna befogadását. Ezt szolgálhatták volna a mellékletekben található táblázatok adataira való következetesebb utalások is.

Előbbi megjegyzéseim azonban természetesen nem csökkentik elismerésemet: nem vitatható erényei e munkának a témaválasztás újszerűsége, aktualitása és a társadalomnéprajz egyik „fehér foltját” megcélzó mivolta, a rendkívül komplex kérdés nagy érzékenységgel problematizált megközelítése, a széleskörű szakirodalmi tájékozottságra alapozó, elmélyült elméleti háttér következetesen alkalmazott konceptuális keretei között való finom, árnyalt elemzése. Turai Tünde könyvét a néprajzi kutatások körében jelentkező új módszertani és elméleti megközelítések, ezek empirikus vizsgálatok során való alkalmazhatósága, illetve a korunk társadalmi problémái iránt általánosságban érdeklődők figyelmébe egyaránt ajánlom.